

В. ВИННИЧЕНКО.

СИЛА І КРАСА

ПОВІСТЬ.

Як баба Горбулиха
зробила страйк.

ОПОВІДАНЭ АНДРІЯ ГРАБ-КА.

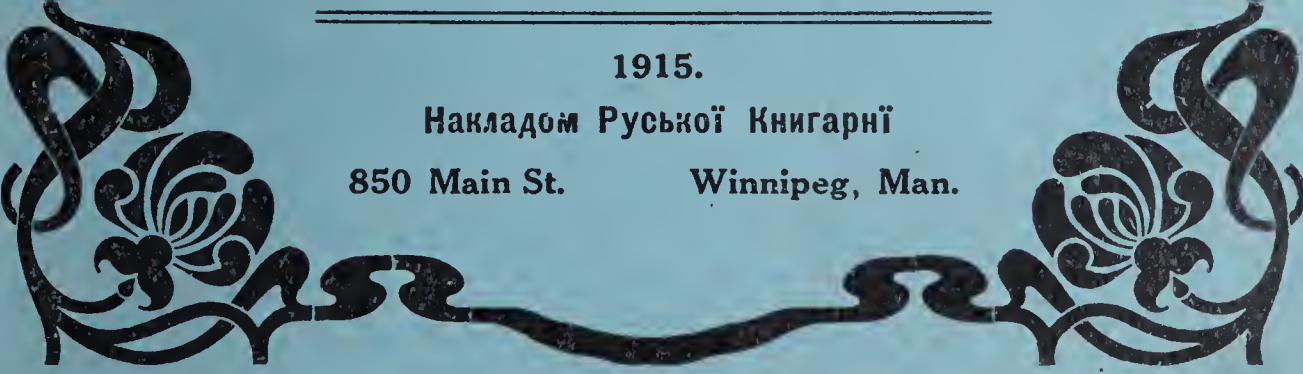
Ціна 25 цт.

1915.

Накладом Руської Книгарні

850 Main St.

Winnipeg, Man.

В. ВИННИЧЕНКО.

СИЛА І КРАСА

ПОВІСТЬ.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

Накладом Руської Книгарні
850 Main Street, Winnipeg, Man.
1915.

I.

Тихо тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливаєть ся піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літний, робочий день. Тихо на улицах із плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою і будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі, — скрізь тихо, Вийдеш на головну вулицю, що гін на троє тягнеть ся з одного кінця міста до другого, дивиш ся праворуч — тихо, пусто й нікого нема, глянеш ліворуч — тин дерева і нікого нема; куди не глянеш — тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та граєть ся листям. Деколи пройде закутаний в сірій балахон урядник із лошам по заду, зжене горобців, що купали ся в мякому, гарячому поросі на пляху, проплентаєть ся Жид на біді, пробіжить який небудь Сірко з репяхами в хвості, скакаючи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках, виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне і знову засне, тільки налякані горобці позлітають із тинів на горячий порох та вітрець тихенько шепочеть ся з листями.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на дворі все пошарпане, поруї новане, — клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилив ся, тин ледве держить ся і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якось сумно дивить ся маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород, — злодія, якого сам батько одцурав ся, а добрі люде десятою вулицею обминають, з яким мають діло тільки його приятелі, такі-ж

як і він злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, де кілька голодранців і весь той люд що не має в душі Бога й не боїть ся ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збирається його вислали »на поселення«, та Ілько на се не вважає: у ночі грабує — палить, а в день або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ся ціле місто таке невеличке, що скоріще-б можна назвати його великим селом. Широко розлягло ся воно соломяними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки по середині вєть ся стежка з залізних покрівль — то крамниці та казенні будинки.

Схилив ся Ілько на тин і замер, — ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він у собі, тільки чув, як сонце гріло, пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі і байдужність до всього. Байдуже дивив ся він, як підняв ся вихор, закрутив соломою, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіп'яла хвоста, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за городом гукав: »Явдо-о-хо!.. Явдо-о-хо!« Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвів ся, зітхнув і пішов до хати. Пройшла-ж хмара, виглянуло сонце — Ілько розліг ся на широкий призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі і байдужність.

— Драствуй, Ільку! — вмить почув він коло себе. Ілько здрігнув ся, розплющив очі й підвів ся.

— Тю! злякала, — промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову. — Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? — підхопила Мотря, якимсь нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як саджа, волосся, що висмикувалось на всі боки. — Давно бачились! як у горосі, так і досі!

— Аж здрігнув ся — позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хиба й злодії уміють лякати ся? От-то!

Ілько здивовано подивився на неї.

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря! Мотря, Мотря! Твоя полюбовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?... Ну й душно!... Та чого дивишся? Не бачив? Може поцілуєш? Ха-ха-ха! А Андрій за се мене ще буде бить... А ти цілуй! Ти-ж теб полюбовник, ха-ха-ха! Один бє, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі? Я його люблю, а тебе ні!...

— Слухай, підвівшись, поважно промовив Ілько, — ти, їй, Богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!!

— Може випила?

— А вже-ж випила! а то-ж як! Полюбовники пють, а полюбовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!... Ну, й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун, на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі і задумалась. Ілько мильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер іще якось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, — на ту красу, що не бє в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впити́ся й очима, й серцем, всею істотою. То була краса, що виховується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було у неї ні «губок, як пуцянок, червоних, як добре намисто», ні «підборіддя, як гєрїнюк», ні «щок, як повная рожа», і сама вона не «виліскувалась, як маківка на город». Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб, ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно виступкі, з довгими війями, темно-сірі очі, з яких, здавалось, дивлячись, наче лило ся якось тихе, мняке, ласкаве світло, — то була й уся краса сієї дівчини.

— Та-а-к... — протягнув Ілько, не зводячи — з неї очей і прислухуючись, як у грудях у його щось то захолоне, то

землі з однією поглядом в її очі, в той глибший, чаруючий погляд.

— Га? — мов прокинулась Мотря. — Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна-ж, їй Богу! — перебив себе Ілько.

— Хиба гарна? — підхопила Мотря. — Дуже? Га? Ти-б, правда, вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще-б я тебе набила, як би схотіла. Ти тільки Жидів і вчеш бить. А здоровий!...

— А ну, дай, зацідю, — побачиш, чи вмію!

— Ну-да »да«! А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хиба ти пасьмієш? От Андрій... о!.. о!.. ось!.. — розстрібнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вона чотири круглі синяки. — Се так ухопив рукою!

— Ого! — засьміяв ся Ілько, — а ну, подожди., та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо-ж то? — роблено позіхнув Ілько, — може й йому руку одпахала? За се стоїть!

— Стоїть? — піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад, — стоїть, говориш?

— Та чого-ж? аби й від мене була у тебе дитина, то я бив би, як би одпихала. Не задавай ся!

— Не задавай ся? — дивлячись пильно на його, перепитала Мотря.

— А то-ж! Зв'язалась й мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!... Та чого так дивиш ся на мене? Не бачила?

Мотря всьміхнулась, накиннула хустку на голову і роздивляючись на Ілька промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!.. Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і.... Ха-ха-ха!

— А хиба поганий? Гидче й за Андрія-б то!

— За Андрія? О, ні, ні!.. Е, як би Андрій такий, як ти! Як би Андрієви сі кучері, сі брови, очі, одним словом, як би він був твоєї краси! А все таки люблю Андрія. Не віриш?...

— Ні, чого-ж на здоровля...

— А ну вас к чорту! Ти, краще, знаєш що? — зразу змінила вона тон, — заховай мене де небудь. Йй Богу! А то зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ілька!..

— Та хай бачить, хиба се первина, чи що, що ти у мене? — знехотя підвів ся Ілько. — Куди-ж тебе заховать? — повів він очима навкруги, — нема де... Хиба в хаті?

— Ні, в хаті побачить... Тай правда: хиба первина? Не треба! махнула рукою Мотря, і щось надумавши, побігла до воріт. Ще нема! — вернувшись, промовила вона, — а буде, зараз буде! О, то сатана! хитра тварюка!... А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як »нічого«! Щось же та говорить?

— Нічого, мовчить усе.

О! потаєнний, чорт! Куди тобі!! Плохий ти проти його. Він зараз прийде. Все одно дізнав ся-б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вбє? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!...

— Та за віщо-ж він сьогодні бив тебе? — позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За що? — перепитала Мотря, пильно дивлячись на його. — Сказать?... За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всьміхнув ся.

— Правда, гидка я? Як послідна?.. Отто! Нехай!..

— Та чого він з тобою не одружить ся? — поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила-б і не бив би. Чи ходила-б? Га?

— Ну, то, то вже дулю з'їв би! — гордо блиснула очима Мотря. — То вже чорта пухлого!

— Хиба?... Хм..... а мені здається, що ходила-б.

— Ну, то побачили-б! — кинула вона.

— А як би Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла-б?... А хиба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде... — і оглядаючись навкруги. Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вбє, одчепись!... Заступлюсь.

— Хто? ти? — пустивши його за руку, зареготала Мотря — проти Андрія? Ой, Господи!

— То-б то не подужаю? — всьміхаючись, потяг ся Ілько і вирівнявши могутний, рівний, високий стан, глянув на себе з гори. — Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не сьмітимеш підняти на його. Він тільки подивить ся на тебе, то ти й присядеш.

— Я? — знов задоволено всьміхаючись, повів Ілько очима від чобіт до грудей. Я присяду? Хиба буду нижче від його? А подивись?

Ілько провів рукою по темних шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурих чорні, оксамітні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всьміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернулася і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний і здоровий!

— А мало хиба?

— Та... і не договорила.

— А мало хиба? Га? — нахиляючись до неї і стиха обнімаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачать... безсильно одпихаючи, задивляючись у темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда-ж, доволі? правда, не мало? — пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі? — скрикнула вона очима на його — доволі? Ой ні, ні!..

— А що-ж тобі?

— Що?... що?... А хто його зна... Ой не тули так, побачать.

— Який чорт! тепер й собаки на улиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще.... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робить ся... якось... ну, як би тобі сказати.... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!..

Ілько мовчав і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло сього тіла переходило на його; як із кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любували з його, серце його все більш замірало і стучало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі розправлю вуса... стій... от так... Ой, не тули так, — і так душно. Ну тебе, я раз-у раз тільки распаскуджуюсь біля тебе.. Нема того, щоб тихо та любо по сидіть... Ет, який вже, пусти! Хоч і гарний, а пусти.. Чуєш? Ну, що-ж мовчиш? Пусти!

І важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона і стала коло Ілька, що похмурив ся і дививсь кудись на вулицю. »Чортова дівка, — подумалось йому, — поки не дивиш ся на неї — лишне; сам пічнеш липнуть — одлипа«.

— Тай чудні ви баби! — усміхаючись мовив він.

— Чого так? — трохи задумавшись, спитала Мотря.

— Та тогож поки з вами, як із собакою, поти й хороші, став за панібрата, собакою робиш ся...

— Хм... А ти женись, то раз-у-раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивив ся на неї й одвернув ся.

— А справді, слухай, одружив ся-б ти зі мною? — якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись, додала: — тільки не думай, що я справді хочу, — я тільки питаю.

— Про всякий значить ся случай? — усміхнув ся Ілько.

— Га то... вже...

Чи оженив ся-б я з тобою? — протягнув він і пильно удумавшись, подивив ся на неї. І за сим поглядом, від дум-

ки самої про шлюб із нею, він почув як якось очі її зробили ся не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс стали зразу такими знайомими, звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість його стала якась ніяковість а навіть нудьга.

— Хто його зна... — ніяково всміхнув ся він і удаючи з себе веселого, додав. — А хтож тоді зlodійствувать буде? Вжеж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженив ся-б?

— Та навіщо тобі знать?

— Ну, я хочу!.. Не оженив ся-б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженив ся-б... Та навіщо тобі виходить заміж? Хиба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись, сухо кинула Мотря і задумалась. Ілько помовчав — і тихо ліг на призьбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або що! — стрепенувшись засміялась Мотря. — Може не вийшлаб за тебе, як би ти й хотів. — Я так тільки... Стій, стій, — перебіла вона і стала прислухуватись. Вулицею, видко, наближав ся хтось, співаючи.

— Йй Богу, Андрій! — збліділа Мотря і нервово усміхнулась. — О, хитрий чорт! наче він так собі... Ну і я собі заспіваю... Нехай! Пхі!...

»Ой, не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене«...

взяла вона м'яким, грудним сопраном і сумні згуди чуло рознесли ся по кутку і обізвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк і через декілька хвилин коло воріт показав ся середнього росту парубок років трийцяти, в клітчатих, вузьких, на випуск, штанах, у такім же самім піджаку, в картузі, які носять ляшки - прикащики по економіях і в черевиках на таких ришах, що їх було чуть ще тоді, як самого хазяїна їх ще й в вічі не видати.

— Я-ж казаала, що Андрій! — прошепотіла Мотря і наче не помічаючи його, весело й швидко заговорила до Ілька, що підвів ся й закриваючи очі від сонця, ласкаво й привітно всміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза,

вiteraв червоненькою хусткою білий - білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице з червоними плямами там, де у інших буває смага; протирав від пороху маленькі, сіренькі, з білими віями, очі, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі вуса, — і роблячи се все повагом, не поспішаючи, й собі весело, привітно посміхався й наближався до них.

— А! і Андрій сюди! наче тільки що побачивши його, повернулася Мотря і весело заговорила до його: — А я отсе йшла до тітки, та зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ільку, — перебив її Андрій — грієшся все на сонечку? Ах, ти-ж, ледарю! А в вечері...

— І не договорив: порівнявшись із Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком і Мотря, скрикнувши, захиталася, закрилася руками і звалилася, як сніп. Як дикий звір накинув на неї і почав топтати її ногами, бить передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом промовляючи:

— А—а—а—а—а—а—е—е—е!... Смієшся! А! смієшся ще! Е—е! Тікати?.. От!.. от!.. Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якось на бік, тільки здрігалася під ударами і не плакала, не кричала, навіть не застогнала ні разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі! здурів! — схаменувся сторопілий Ілько. — Убеш же! Годі! — і потягнув за руку.

— Ільку!! не в своє діло не мішайся! — прохропів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, зі збитою на бік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналишали на другій, розхрістана, важко дихаючи, піднялася Мотря і впилася очима в Ілька.

— Та убеш!... Хибаж можна так? — одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову на бік і махнувши рукою. — Вбеш сам одвічати будеш...

— Ха—ха—ха—ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготалась Мотря і схопившись, підбігла до Ілька. — Так ось же тобі, тьфу! тьфу! тьфу! у саму твою гарну морду! Тьфу на тебе! »Я заступлюсь« — каже. Ха—ха—ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьфу! Ось тобі, о, на!

— Ну, ти... — одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько, — бо як дам...

— Ха—ха—ха! Ти? даси? А ну спробуй! А ну, а ну-ж ну! Чого ти? На ще, на! Бий же! Тьфу на тебе! Тьфу у самі гарні очі!.. У, паршивий! А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайсь! Ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плюю у морду і піду до його і буду ходити, на зло тобі буду ходити, бо він — гарний, а ти — рудий! І ось вам обом, прокляті, ось! — і тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

Скажена баба, їй Богу! — ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв із землі соломинку і сів рядом. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

Підеш завтра на ярмарок? — помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Небезпримінно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда в двох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебеж Остап є.

— Та ну його к бісу — самого Остапа: він або спить або п'є... Тай чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна, їй Богу... — замняв ся Ілько.

— »Та хто його зна!« А щож ти завтра робитимеш?

Колиж і заробить, як не завтра? Тай »робота«-ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитавсь, розпитавсь, назвавсь родичем і пішов із ним у пивну... Хе—хе—хе! Робота! А в кишені вже і є десятка... Га? А ще розумний хлопець!

— Та я розумію; чогож — троха образившись, промовив Ілько, — щож тут не розуміть? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ть, та говори-и-ть, та піддурювать. По мойому побачив, узяв і герехт!.. Або як що — в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли — і в тюрму. Так?

— Ну!..

— От то то ж бо і є, що »ну«! А тут брат, прийшов, побалакав, зробив ся родичем, і йди в пивну і не одвічаєш!

— Та воно так, — згодив ся Ілько, — колиж... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить! Мурло дурне зрадіє...

— Ну - да, зрадіє... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй Богу, Андрію, я не можу... що друге, знаєш, я можу... Хиба-ж я коли одказував? Чи підпалить Жида — палив; чи розбить кого — бив. — А се, приставають ся... не можу!

— Ну, от ще!

Змовкли.

Чого то вчора до тебе батько твій приходив? — трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого! — засміяв ся Ілько, умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взяв ся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і усі богачі.

— А він?

— »Так вони, каже, не грабують«. І я, кажу, не грабую. »Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!« Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і зі слабого і бідного, а я з бідного не беру...

— Бо чорта в того драть! — хитро підморгнувши, усміхнувся Андрій.

— Ну-да! — зареготався Ілько — на чорта мороку зачіпать із бідним, коли на багатому можна поїхати?..

— Хоча бідного все таки жаль...

— Та ну-да жаль! — підхопив Ілько і подивився на Андрія, — звісно, бідний що? зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? »За се, каже, на тім світі будуть з тебе шкуру драть«. Еге! кажу, до того світа далеко, а як другі тут деруть, то чогож я не можу з ними подрать?

— А він що?

— Плюнув тай пішов до дому.

— Ну-да, — почав Андрій — то все, бачиш, так. Колиж одне... Богачі, бач, як деруть, то хоч не бють. А ти ще й бєш.

— Ну, що там! ударю раз, два...

— Ого! добре раз, два — засміявся Андрій, а як тому ковбасникови щелепи звернув?

— А чого ліз? — зареготався Ілько — я йому...

— Бач, як би ти робив так як я, — перебив Андрій, не бив, не заводився, а тихо та любо - любо, то й булюб, що й ти не грабуєш...

— Ну-да, — муркнув Ілько.

— А то ти і з малечку усе бєш ся. І тобі достаєть ся. Памятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Як би не я, то й убилиб мабуть.

— То коло хаїмоського?

— Егеж.

— Ну, так їх же було з трийцятеро, а я сам.

— Та то все одно, а вбилиб.

А вбилиб, гаспіді! — зареготавсь Ілько, — як би не підскочив ти, вбилиб!

— А як хлопцями ще були, — підхопив Андрій — то раз-у-раз же я тебе визволяв, бо то з тим то з другим заведеш ся..

— Та і в школі...

А як на ставу? Жиденята. Та і в школи. А як зі школи з тобою тікали, пам'ятаєш? Ти, бувало, хапав книжки біля Тіфки у бурян. А знаєш, тоді якось веселіше було! — Оженив ся Ілько. ч Бувало, пам'ятаєш, цілий день на річці. Товариші...

— Хм!.. — гірко усміхнувся Андрій, — то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришови, то й нема... Ех!...

— Та чудний ти, їй Богу, Андрію! — винувато глянув Ілько, — хибаж я не хочу?

— Та ну-да, не хочеш! Тут же нічого важного нема.

— То тільки говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там уже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десяткаж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві, дві дам!

— Ну?!

— Їй Богу! Так обіцяєш?

Обіцяю.

— Їй Богу?

— Їй Богу.

— Ну, глядиж! — сказав Андрій.

— О, кудиж ти? Посидь іще, побалакаємо. Усе згадалось... Встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... та не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорилиб...

— Ну, гляди! Прощай!

» А все таки до Остапа треба зайти, приготувить про всякий случай« — виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов вулицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем обсаджена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотриного, удівця-звощика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового і Андрійового. Порівнявшись із хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись у бік. Андрій постояв трохи, подумав, криво - ніяково усміхнувся

і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і зобачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі? — тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна.

— Дуже болить? — Ще тихше спитав Андрій. І в тихому сьому питанні, наче в розбитому голосі було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним жалем до Андрія, до себе, до своєї щоти, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задріжала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізьми, як губи якось по дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, замер. Сі очі, що налились слізьми, сі горді губи, що скривились по дитячому, се уривчасте хлипання, се тремтіння тіла, се важке ридання Мотрі, — тої Мотрі, що тільки злісно — весело сміялась на всі його бійки, та раз-у-раз гордо всміхала ся на всі його сказані речі, в якій він ніколи не бачив і не думав побачити сих сліз, сих скривлених губ, — се все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, проніжало його таким гострим болем жалощів, що спершу він не міг нічого вимовити, тільки якось піднявши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішці, силкував ся підняти її голову, одтулити од лиця її руки, заспокоїть, потішити. І вже як ридання стали стихати, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотати:

От!.. Хм!.. Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От то! Та Бог з тобою... От то! Ну, годіж... От то.... Ти диви...

І тільки як Мотря між хлипанням промовила: »Тільки... не кидай... мене«... заговорив розумно і з таким запалом, невимовної любови, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підняла голову й очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любов'ю дивилась на його. Андрій замовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На вулиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохкотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почули ся пісні.

— Андрію, — тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд од червоних останніх промінів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів — іще тихіше додала Мотря і ще нище нахилила голову.

— Як! що? — не ймучи своїм ушам віри скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А тиж. Та брешеш?

— Йй Богу! Годі вже... не можу...

Андрій одхилив ся трохи, підняв її голову і пильно подивив ся в її очі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря, — йй Богу, правда. Отся бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— А Ілька покинеш? — Задержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і нахилившись, мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легче хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?... Подумай: ти і торік сеж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, удумай ся... Як і тепер скажу: не бить буду, а убю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря, — я... ще.. подумаю... Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — зі змістю муркнув Андрій, — я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — зі зневагою, з ненавистю кинув картуза і встав.

— Подожди! — зблідла Мотря, — кудиж ти? Я-ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!..

— Ну, ні, подожди... Я-ж... тиж... Тиж сам говориш: »подумай«. Я піду за тебе, я подумаю. Тиж... я-ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брать мене, як я хотіла; я-ж мовчала.

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись, запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала що дня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої зношу два роки тільки так? Чогож мовчиш? На якогож чорта ти мені рудий здав ся, як я могла кращих знати? Га? Ух, ти!!

— А хіба не знайшла? А Ілько? Ще здаєть ся... Прощай! — ненависно виговорив він за одним духом і повернувшись, швидко підійшов до тину, переліз і пішов по вулиці.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула, сміючись, Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ей, прибіжиш!

Андрій гідко на всю вулицю, не вважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер усю правду скажу! — почув ся ще раз голос Мотрі і за ним якийсь нервовий голосний її сміх. Андрій ще раз вилаявся і швидче пішов од хати, від якої наумисне голосно, якомсь нервово почулось:

А я слави тої не бою ся,
З ким люблю ся, — не наговорю ся.

II.

Прокинув ся Сонгород. Ярмарок. На вулицях стоїть туман пилу: Торохкотять вози привязуваними до них кінями, волами, коровами, телятами: літає солома, шерсть; »дядьки«, поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотири, а то й цілими купами поспішають до базарю. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, Жидів, кацапів, ряди шатрів, із хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьохтем, салом, сілю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно, — і легкий кольор флегми на всьому. Тільки коло Жидів, бублейниць та Циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них бачиш бійку, іноді кров і раз у раз поліцію.

Бублички! гарячі! на салі! на маслі! на всім проводольстві! Пять копійок за три пари, сім — десяток! Добірайте, дядьки, молодці, гарненькі дівчатка!

І пійдете дядько з батогом у руках, уважно обгляне бублики, колачі, паляниці, спитає по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Кудиж ви, дядечку? Паляниціж як сахар. Десять копійок, дядю! Ну, за девять оддам.

— Знаєм вапн сахар! — бовкне собі під ніс »дядько« і таксамо піде далі, прощтовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи...

— Ах, який ви стали скупий? — докірливо хитає головою молодий Жидок засмалений, товстолицій дівці, що роздивлялась на червону, з зеленими квітками хустку. — Самая петербурская материя!.. По самой первой моді!.. Ех! скупий, баришня... ето не хорошо!

— Дам трийцять пять! — підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Меньше, как шезьдесять, накажі міне Гослсдь, не

можна!.. Вам якіх ниток?... Какиї ви скупії! Така багата і красівая баришнія і только трицять пять... Здачі? Суре, гіб їм здачі... Нету?... Вот я січас дам вам здачі, одну минуточку... Єслі ви хатіте купіть етот платок, я вам для вас можу отдать за 50 копійок... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і нарешті розв'язує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає Жидкови, пильно - обережно склада хустку і одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихіше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький. маленький, трохи сивенький »дядечко«, з одною випущеною штаниною із полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що здавало ся, сей дядечко ще з малечку не цурав ся чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з під сивеньких брів і сердите »гей!«

— Дядьку! земляк із буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед работиня! — одмовляє синій ніс, — а тоді й питає про бичків, — полякають ся! І задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхаєть ся і ходить доти, поки жінка не одніме волів, не продасть їх кумові, і тим самим не одбере у його спроможности ходити, перекидять ся гострими словами, тим самим не одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноєм, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьохтем. В довгій вузкій вуличці возів затоплених кінями, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукують ся молодичі, дівчата, невеличкі хлопчики силкують ся удати із себе Шмулів, буланих, кацапів

то що; коло річки вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товплять ся коні, корови, воли.

Але торг провадить ся повагом, не хапаючись, не перебираючись один перед другим: торгуєть ся спокійно, поважно, де-не-де зі смішком, із тонкою іронією, з коментаріями, до товару; торгуєть ся без видирання очий, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний »дядько« в новій свитці, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами і невеличким ряботиням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспираючись на коний і розмовляючи тихо та мирно. Навкрути, звичайно, коні, люди; всі товплять ся, штовхають ся, пролазять між кіньми, перегукують ся, регочуть. Дядько розводить дві спини коний, просовуєть ся і потягнувши з легка за картуза, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — одзивають ся декотрі і не переміняючи постав, слухають далі якого небудь оповідача. Дядько теж постоїть, послухає, подивить ся іноді на конячок і намітивши якунебудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батогом у бік і теж знехотя, ні до кого властиве не одвертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з пристivismом і знов похилить ся; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і міцнійше упершись ліктем, теж наче з нехотя муркне:

— Три красні.

— . . . Ну, тай говорю йому, значить тому таки панові, — чуєть ся з купки — »змилуйтесь, ваше благородіє, я-ж тут хіба як хіба як? хіба я що?« А він чорт його знає, чи вже таке з роду погане, чи . . . як заверещить: »на неділю у тюрму!...«

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхає і переміняє ногу; хазяїн

знов трохи одвертаєть ся, знов умощуєть ся зручнійш на спині й одповідає:

— Двайцять сім дають.

— Та мабуть невеличких?

— Чого? Хиба не стоїть? Кінь як кінь.

— А вжеж! І голова і вуха є... Дві берете?

— Та що ви, земляк! — всміхаєть ся хазяїн і повернеть ся вже зовсім до дядька. — Хиба вже я як? у Бога теля з'їв чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Тай беріть!

— Тай візьму!

— Тай держіть!

— Тай вдержу!

Дядько одходить трохи, повештаєть ся наоколо, потикає в боки деяких конячок і наче зовсім не навмисне опинить ся коло вороненької:

— А що держите? — ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки...

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду недалеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближше, мовчки підніма голову вороненькій, розтуляє рота і дивить ся в зуби.

— Та що там? — всміхаєть ся хазяїн — хоч дивіть ся, хоч ні, а більш пяти не дасте.

Дядько, не відповідаючи обходить навкруги, підніма ноги, маца боки, тягне за гриву, бе по клубах і наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от так... Держіть руку... Двайцять пять і (бе повагом) кришка.

— Ні, — хова руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать? — замислюєть ся хазяїн — так, щоб продать, то от що: дасте дваїцять вісім і беріть. Хай вже...

— А як по божому?

— Та що ви, дядьку, торгуєтесь? — вмішуєть ся один з купки в широчезному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця не лошиця: біжить - дрожить, упаде — лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В купці посміхають ся, дядько поважно обдивляєть ся, хазяїн пильнує його.

— Ну, дваїцять шість... Держіть руку!

— Дваїцять вісім!

— Дваїцять шість!

— Дваїцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст — додає бриль.

— Ну, то щоб не по вашому і не по мойому.

— Держіть руку... Держіть. Дваїцять сім!

— Та давай, Данило, — радить бриль — бо вороненька вже стелить ся.

— Щеб полтинника... чухаєть ся Данило.

Е - е... — докірливо хитає дядько, виймаючи гроші й одлічуючи дваїцять сім карбованців, — ще мало вам ... беріть!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам Бог помагає, а конячинка, їй Богу добра! — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи обороть дядькови, зітха Данило. — Як би не така скрута... Ех!...

— Прощавайте!

— Щасливо.

— Но!

І скося поглядаючи на вороненьку, посмикуючи часами за обороть, пропихаючись між кунами людей і рядами коний, прямує собі дядько до воза. Але зустрівшись із земляками, спинить ся, розбалакаєть ся, обіпреть ся теж на спину вороненькій і слухаючи якогонебудь оповідача, поважно на запити покупців одповідає:

— Не продажня.

Тількиж вмішаєть ся де Жид або Циган, там спокій сей змінюєть ся на крик, на гвалт, сварку, іноді і на бійку. І набі-

гає поліція, збігають ся люди, піднімаєть ся галас і нарешті троє або четверо дядьків попадає у холодну, тягнучи за собою Цигана або Жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаку, таких же штанах, у глаженій сорочці й новому картузі, стояв Андрій. Біля його переминаючись із ноги на ногу, часто поглядаючи через голови до крамниць, крутив ся невеличкий парубок із прищоватими щоками і синенькими полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй Богу, не буде, — заглядаючи в очі, вимовив нарешті він, — Він мабуть десь уже запив... Хе - хе - хе!

Андрій погано вилаявсь.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питав:

»Будеш, кажу, на ярмарку?« »Буду«, — каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, все одно не буде, ти біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — Він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе!

А як не буде в Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Сього не кажи! Прямо кажи: Голуб кличе... Піджди..... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну да, бо звісно...

— Та не перебивай! Не тямш і мовчи!

Прищуватий ніяково всміхнув ся і винувато глянув Андрієви в очі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе онтих хлопців до пивної.... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а другий без шапки, волики коло їх.

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економіческу? Та куди лупаєш?! Он-он-но!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Їй Богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. Так як побачиш, що вони підуть із Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди тай годі.

— Ну да! розумієть ся...

— А як підійду я з ким небудь, скинеш шапку і будеш звать мене паном.

— Хе-хе-хе! Ну да, бо панам, сто бісів їх матері, раз-ураз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти Гришка, Господь з тобою! — усміхнув ся Андрій.

— Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустяна голово?

— Ага!

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну да, так... Ми з економії... Ага-а-а!! — прояснив вмить Гришка і зареготав ся

Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці і пів кварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапови скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже знає, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуза на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув » а ну, мурло, з дороги!« і пропав серед натовпу.

— Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка, — Дурень... А! Може він у Мотрі? Он-що! А я думаю... О, хвойда проклята! Го-ж то вона ще хотіла подумать... Та ні, на віщоб говорить, що піде за мене?.. Так он що! Ну, добре, добре!.. Се батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Як би знав, як би догадав ся ранійше, тоб... Упустюж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай.. не треба думать...

— От як би застать, тихенько підійти, й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні, обідать варять!.. Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?.. Ну да... гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я каюсь... Ще прогавлю сього діда. Чи не прогавив?.. Ні, де стоять; давав де-

вяносто один... карбованців з сотню має... Ще чого доброго купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну да... мабуть до церкви, хм... так я й знав... Ну да, — неділя... хм....

Біля Андрія зупинилась купка людей. По середині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячився високий, гарний Циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть, навіть насмішкувато всміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривався йти. Між ними в розхрістаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь п'яний «земляк.»

— Бій, бій!! Не хочеш? не хочеш?! Жаліть будеш!

Парубок всміхнувся, подивився на конячку, іронічно спитав:

— Вонаж хоч вітер повезе?

— Ха! — стрибнув Циган. — Диви! Вона справить ся за трьох таких як твій. Ти диви, а і не вгнеться — і стрибнувши, він вмить опинився на пікапинці, що, не сподівавшись сл такого, перелякалась, хитнулася і ледве не впала.

— Ну й »лошадьї«

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Міняй, Сидоре діти качати-муться!

— Та що ви смієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг Циган до купки. — А давай на що, що винередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь! Та по її видно... Ти дивишся, що воча мала? Ха-ха-ха! Та сеж киргизка, сама чистокровна киргизка! Щож би то була за киргизка як би вона не мала була... Ну, береш п'ять додачі? Шість береш? А сім?.. Ну, то йди к чоргу! Но!..

Циган швидко повернувся, шарпнув пікапинку, ступив ступнів із п'ять і хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і наче пускаючись на одчай, крикнув:

— Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бий!

— Та я не хочу мінять ся! В десяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схо-

чеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадають, так пропадають! Держи руку! Держи руку!

— Та не хочу!

— Держи! Даю девять! Бий!

— Бий, Данило, б-б-бий, заговорив вмить »земляк«, що доги мовчки хитав ся і слухав ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то Іван...

— І не Іван.

— Ну, то.. йди під три чорти! Не стобою говорю! Сви-
ня!.. Ти... Гаврило, б-б-бий.... або знаєш що? не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його Циган. Дядь-
ко замовк, похитнув ся, хотів провести рукою по вусах і ма-
цнувши тільки по мокрих губах, хитнувся у другий бік і зу-
пинив свій важкий, затуманений погляд на Циганови.

— Держи руку! Держи! Девять!

— Ні.

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланим! З дурнем діло
мать!.. Но!.. Береш девять?

— Ні.

— Но!

Але одійшовши трохи, вмить повернув ся, підійшов до
парубка, взяв за руку, подивив ся йому в очи, всміхнувся і
зітхнувши, поліз у кишеню, промовляючи до купи:

— Прийдесть ся дати, нічого не вдієш... Бачу, десятку
хоче...

— Та не виймайте, — сказав парубок, — я не міняюсь...
Комедія їй Богу!

Але Циган, наче не чуючи, виняв гаманця й почав лі-
чить.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок пять... До пари мені буланий... шістьдесять...

— Та яж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто п'ять... Осе вісім... Вісімдесять... десять! На бери! — Махнувши рукою, скінчив Циган.

— Та яж вам говорю, що не міняюсь... Но, гайда Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивився парубкови вслід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьфу, чорт! — схаменувся Андрій, — заслухався чортового Цигана і мабуть прогавив діда... Ну да... Ні, слава Богу, стоїть... Щож Гришка?.. Ні, й той уже лежить.

Гришка дійсно лежав уже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора! — рішив Андрій і обдивившись на себе, лїново, наче гуляючи, став наближатися до кїпки селян, що стояли коло пари здорових круторогих волів.

— Йй Богу, не можна, чоловіке добрий! От як перед Господом милосерним, сам торік дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак, схилив голову на бік і розвів руками присадкуватий старий чоловік із сивенькою, ріденькою борідкою, — колиж дорого...

— Не дорого, земляк, йй же Богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички — привітно всміхаючись, промовив підходячи Андрій. Деякі познімали картузи, деякі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоров'я.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Волики хороші. Да, дійствительно, волики не плохії... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господін... дев'яносто п'ять?

— Ну-да, оно... собственно.... А дають?

— А даю дев'яносто два, — промовив чоловічок.

— Волики нічево собі... Тільки, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить таке, а інної уже сяке... От скажем приміром за мене. Люблю волики, йй Богу; люблю!.. Я сам помещик, імею землю... Да... А вот, как повідо волики, так прямо і бір'ют охота... Виділ я тільки што волики. А—а—а, ть—ть! Прямо золото... І от же, преобразіть

сиді, не дорого, не дорого, їй Богу, не дорого. Так будь ден-
ги, так і купив би. І не багато: Дев'яносто рублєй .. Толькиж
і волики... І єто волики хорошиї, но теї буда то полєшне...
Толькиж оцнє скажу, хто што любить... От скажем, примі-
ром єтот мужичок. Он по видїмостї больше любить... не такїї,
как єто воли. Так мужичок?

— Та, знаєте, — усміхнув ся »мужичок« — не так лю-
биш як треба.

— Е, нї! — добродушно підхопив Андрій, — не ска-
жіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то на-
да! — А то таки і... — как би вам із'яснить по простому?..
і охота, чи што. Охота, знаєте, большое дєло.

— Ну-да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Єто і по науках звісно.
Охота, пишеть ся в кнїгє, пособиця на роботу. Хе-хе-хе!

— А вжеж, без охоти за роботу не берись — згодив ся
один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати — наче сха-
менувшись, промовив Андрій і націлив ся йти. — Волики
хорошиї, купуйте, дядьку... А я поїду, посмотрю на тїї воли-
ки... Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Прощайте! Ходю сиді,
знаєте, та всьо разсматрюю. Натомин ся за недєлю в еконо-
мїї, ну — і... хе-хе-хе... дозволиш сиді і погулять у воскре-
сенїє. Досвіданїя!

— Щасливо... прощавайте... — потягнули дядьки за
козирки і Андрій зараз же почув:

— Так берете дев'яносто два?

— Чоловіче добрий! Як би можна було, хібаб я
торгував ся?

— Ну, то як хочете... Піду. Прощавайте.

— Кудиж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і не поспішаючи, став доганяти
Андрія., що лїниво, по тихеньку, пробивав ся між людьми.
Порівнявшись із ним, Тарас став мовчки йти рядом, похльо-
скуючи іноді батогом.

О! і ви! — наче тільки що побачивши, трохи згодом про-
мовив Андрій, — не сторгувались?

— Дорого; воликиб і нічого, та...

— Волики... да... Тільки знаєте, я вам так скажу: лутше купи то, што нравить ся, чим то, што не нравить ся. От хоч би й я; імею воли; воли не скажу, щоб плохий, но.. не люблю! Я, знаєте, чалавек простой, — мені не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказати, не з простих. Ти мені дай, щоб чалавек бил хороший і... словом, хороший... мені все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тобі душа була, аби ти не обидил ближнього. Сказано: »Люби ближнього, как самого себе«.

— По євангелию, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!.. А он-о-но і волики теї. А, волики, золото! От пройдем от тут між возами, оно вийдють ближче... А от ето і мої воли... Що, Гришка, напував воли?

— Напував, пане! — схопив ся Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що повернув ся Андрій до Тараса, — нічево волики. Тільки куди їм до тих. Ви подивіть ся на тих... Ви посмотріть.... От отцеда лучче видно... Мордочки какіі... Ах, виж мої!... Ех, знаєте, есліб хто дал сїчас мені за мої восїмдесять, доложил би десять і купил би... Накажи мене Бог, купил би... Тільки штож? Не дадуть за мої восїмдесять... А тут з дому не взял... Узал на всякії покупи, та штож? за пятайцять рублей не купиш їх! Пойдем, посмотрите...

— Та чого ви думаєте, що за ваші не дадуть вісїмдесять? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважнійшн додав: — Хоча, положить, волики нічово собі... Тільки посмотріть на ті, кудиж етим.

А сї волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; »зо-

оті« воли були здоровенькі, звичайні волики, Тарас подивився на ті, на сі, пильно глянув на добродушну і навіть урненьку посмішку Андрійову, постьогавав трохи замислено атогом по колесах і промовив:

— А все таки, я думаю, що й за ваші можна дати вісімдесять... Подождіт, що ви смієтесь! То воли хороші, вони та й й кращі сих — що правда, то правда! алеж і ціна за них краща! Що кращі вони, то кращі, що й говорить, алеж і сі ічого. Ось ви знаєте що? не смійтесь, а оддавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі а мені сі... Га?

— Та що ви?

— А от же їй Богу.

— За мої дасьте вісімдесять?!

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!.. »Тай дурніж сі панки, прости Господи!« — мовив собі в думці Тарас.

— Значить я можу зараз і ті волики купити? — радісно скрикнув Андрій, — Господи! Та ні, ви шуткуєте.

— Ну, от!..

— Гришка, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спаси вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю як о батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович, спасибі, їй Богу, виручили. На рашах виплю прямо, хоч вже місяця два як не пив... Зараз е могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монольку і таскай сюди пів кварти... Подожди... грошіж на... купиш дві чвертки, — вже пошепки і з виду грізно додав Андрій, і в одну виллеш з сього слоїка... Чуєш? Не бійсь, се—онні каплі... На. Та бери так, щоб той не видів. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... назачи її як небудь, надірви бумажку, що наліплена, чи що... ди... Та не барись, Гришко! — се вже в голос говорив Андрій. — купиш там і ковбаски і палянички... Подожди! Приєсеш ето всео туди, на берег за очеретом, ми будемо під вербою... Знаєте, усьо таки кáк-тось неприлично під возом, чи

знакомії какиї помещікі, чи штось таке... А там нікада нікого не буваєть, не повідять і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, й їсть ся смачнійше.

А під вербою, стояла на березі ставка, далеко од водою, за очеретом, справді було красше: травичка, очерет, ставочок, тїнь і... ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили і бесіда ще теплійше, ще щирійше полилась між недавними приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, пятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомив ся, ходячи, та щось до сну клонить, — примощуючись, промовив після шестої Тарас, і вже п'яненко усміхнув ся.

— Нічого, нічого... Звісно, намориш ся... От хоч би приміром... От, сюди лягайте головою, тут наче горбик... А я вже вам договорю таки за свого дядька. Ну то й пішов він до тої, виходить барині, його родички. Входить до неї у комнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька... От, переобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку, тут значить

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і схиливши голову на лікоть, спокійно і тихо заснув.

— Спить уже, прошепотів Гришка, що весь час слідував за ним. Андрій розповідючи все таки якусь нісенітницю, вирвав очеретницю, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворохнув ся.

— Ну, йди стань там і дивись, — повернув ся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашельнеш.

Гришка весело усміхнувшись і поглядаючись назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорті нема! — хапаючись і поглядаючись на Гришку, шепотів Андрій. — І за пазухою нема... Невже брав!... Убю гада! Ну, повертайсь... Щось у сій кишені... завязано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив ізза трави пожика і одрізав усю кишеню. З розгорнутої

кишені глянули старі бумажки, пятирублівки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

Є. Тиж позакидай сі пляшки, або я й сам се зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! У вечері приходь до Естерки — Там п'яторку получиш... А тепер подожди трохи. Не йди за мною.

— Андрій Панасович!.. Несміло й ніяково посміхаючися промовив Гришка, йдучи за Андрієм — як би зараз... Сьо годняж неділя...

— Н-ну!! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі гострі свої очі на Гришці, — сказав у вечері... Чогож ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнув ся, подождав трохи, подивив ся на Тараса, усміхнувся і тихо пішов за Андрієм.

А через годину отовплений валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас із диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникови, який поважно й суворо слухав його.

— Се голуб! Се ніхто як Андрій! Гайда всі до його! — заревли декотрі з купи. — Ходім до його, однієм! Сеж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим блідим расом, гучно посунула по головній вулиці...

III.

— Куди, Ілька?.. Драстуй! Іш! Надів нового піджака і не пізнає вже...

Ілько повернувся, — коло тину, трохи перехилившись на вулицю, стояла Мотря й граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив, — підходячи до неї, усміхнувся й Ілько.
— Драстуй!

— А може щей досі сердиш ся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усміхнув ся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт, — хибаж се первина?

— Ні, а справді, не сердиш ся? Га? — заглядаючи в вічі і якось тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Тай чудна! — підняв голову Ілько, — говорю ні, то й ні... Чого се ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй Богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь, — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хибаж і ти з ним на »роботу«?

— А тож!

— І підеш таки?

— Та підуж.

— А може не підеш... Га? А яб тобі щось сказала, розказа-а-ла. Га?

— Ні, ні... Андрій сердить ся буде. Пропаде »робота.«. Мені, положім, вона не до душі, але... обіцяв. Прощай!

— Та подожди! схопила його за рукав Мотря. — Сам каже, що не до душі і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зі мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухав ся Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше, хоро-о-ше. Ти, їй Богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-ураз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити. А Андрій, то чорт! А яб щось розказала... Перелазь! Я, їй Богу, скучила за тобою... А цікавеб розказала. От побачиш!

Ілько подивив ся на Мотрю: Дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле почуття, хороше як мрія бажанна. Глянув Ілько у великі очі, зустрів ся з глибоким поглядом, що обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав, зітхнув, почухав ся, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— їй Богу, їй Богу, розкажу!.. От такиж піди за мною!
— додала вона в думці.

— Ну, як так... — не договорив Ілько і став перелазити через тин із таким видом, начеб хотів сказати: »Отже лізу через те тільки, що треба послухать щось цікаве, а інакше за ніщо в світі не поліз би!«

Він переліз, стрибнув і щоб не впасти, ухопився за Мотрю й обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — Притулюючись до його й одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, щож там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як отсе зараз поцілувать тебе!

— Ну? скажи, який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до його і нахиляючись од вітей, тихо вимовила вона »виходю за між за... Андрія.

— Та ну?! — спинившись, скрикнув Ілько, — брешеш!

— їй Богу, правда! — повернулася Мотря і пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— В четвер і ручники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда, цікаве? — сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не відказав і мовчки, замислено став дивитись кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно, нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернувся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на йому.

»Так он що! Заміж, за Андрія! — крутилось із сим тяжким щемлінням у Ілька. — Се значить, прощайся вже з нею, прощайся із тими тихими, любими вечерами, з тими ми-

лими розмовами, прощайсь із рідною, єдиною людиною, з сим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з сими гарними, дорогими, чудовими очима... Ці думи не мислив він, не висловлював, не складав їх, — метнулись вони у його з сим щемлінням, з сим якимсь чудно-тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали далекі і дорогі, любі, хороші, сі такі знайомі йому брови, губи палкі, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась, як щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось, обнять його, пригорнуть ся, замертись, замерти коло дужі руки його, заглянути в вічі і дивить ся, дивить ся на чудову красу його, на чорнії брови, у карії очі. І почула вона як боляче холонуло у неї в грудях із самої думки, що не прийдець ся їй більше цілувать його, цілувать найлюбійше місце, що одінялось чорним вусом; не прийдець ся більше драгувать, розпалять палким поцілунком і любувати, як зачервонієть ся з легка лице його, як краса його ще виразнійш, ще дужче стане перед нею і захвилює, захопить і її. ...

— А ти не виходь заміж, — тихо промовив Ілько, колупаючи палицею стежку, що йшла понад призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула, й хоча чула його слова, але, не встигши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона.

Не можу, Ільку, їй Богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Тай самій... Ну, хибаж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене бє раз-у-раз.... Ні, рішила, так і буде. А тобіж хибя що?

— Та так... — нахилив ся знов Ілько — якось... Чорт його зна... думаю проте... і якось... знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та і мені, ось дивлюсь на тебе, теж якось скучно....

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледво проби- валось крізь листя й грало на коліні в Ілько; цвірінькали і

бились воробці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішлаб? — ніяково всміхаючись і старанно перешиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе? — наче сподіваючись цього питання й дивлячись на козювку, що зашамоталась, і лізла в ліво, перепитала Мотря. За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієви можна дати од коша.

— Та буде так як учора?

— Ну! — підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками, повернула в бік, перелізла стежку і сховала ся в траві.

— Ну, щож »ну!« — усміхнулась Мотря, переводячи очи з козявки на Ілька.

— А то ну, що тепер не дам бити тебе.... Вчора, то він мав право, а тепер би... вже... Та побачилаб!

— Ех, Ільку, Ільку, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора.... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось іще раз спробувати тебе і щож побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та тож, кажу, вчора, а тепер хай би посунув ся!

— Ех, не задавай ся Ільку! Побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий: ти тільки не сердь ся; я цілу ніч думала про се, й рішила сказати усю правду. Як би не побачила отсе тебе, побіглаб до тебе... Ти, бач, такий: як говориш зі мною, ти мене слухаєш, а з ким другим — того слухаєш. Як то кажуть: »Куди вітер віє, туди я хилю ся«... Тиж не сердь ся!... Ось тепер Андрієви обіцяв допомогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді вийде, як я вийду за тебе: поки будеш зі мною, будеш мій, а вийшов із дому — і вже чийсь. А Андрій вже нете. Андрій, то й ще сам кого хочеш подужає... Тайто взять: ну от ти сидиш переді мною, я люблю з тебе і як »отчонаш« знаю тебе. А Андрія, то вже й сам чорт не знає, — сьогодні він такий, завтра такий, тоді он-який.... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшлаб я за тебе, пожилаб і скучала. А Андрій, то і розкаже і побє і насмішить і налякає і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запорошенім чоботі.

— Ти й добрійший за Андрія. Ти от чи »заробиш« де, чи як там зараз роздаси, прогуляєш.... Хиба ти мати меш коли що? Ні. Ну я вийду за тебе, чи тиж кинеш гулять, будеш годувать мене? хибаж ти зможеш? Правдаж ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

От, бач, мовчиш. А Андрій, то й тепер гроші має і за тим я не пропаду. Тай Івасько... Хиба ти його любитимеш, так як Андрій, — не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці, наче ще голоснійше цвірінькали між листями.

— Колиж я подумаю, — тихо знов почала Мотря, — що прийдесть ся не бачить ся з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки.... Тай до Андрія привикла.. Се вже значить годі, — не вийду я вже до тебе, не буду любити з тебе....

Ілько підняв голову, хотів щось сказати і ... знов похилився.

— Страшно жалко... — наче думала в голос Мотря. — Подумаю кинуть Андрія — я вже думала багато вчора — так якось зовсім і жити не хочеть ся. І тебе жалко... Як би можна за двох вийти! — засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай, — проговорив Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... їй Богу, не знаю. Андрієви обіцялась у четвер... скажу тобі в середу.... Добре? Тиж не сердиш ся на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в очи й прихилилась до його.

— Чогож сердить ся? — усміхнув ся Ілько і тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так... — прошепотала Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого? — нахилив ся він до неї, — можеж більше не прийдесть ся.... Здаєть ся, здавив би тебе....

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і палко об-

нявши, стала цілувати у губи, в очи, в щоку, найлюбійше найлюбійше місце над чорним, м'яким вусом.

— Не підеш за Андрія? — не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю за кого я піду.... Обніми мене!.... Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

VI.

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лупшайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи п'яні, сп'янілі, червоні лиця: смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А Ілько! — почулось ізза одного столу, зайнятого якимись парубками в піджаках і червоний сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдивився навкруги і сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом із другим дядьком; той сидів проти його і що хвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку! — гукнув Ілько.

Від стойки відскочив жвавий, маленький жидок і шльопав калішами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого!

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши під ряд три склянки, Ілько утер ся, сумно схилив голову на руку і задумався.

«За-а-аблісте-е-ела зорка-а-а»... почув він коло себе і повернув голову до дядька.

— Семене! та бій сяж Бога! — благаючи говорила жінка — підем до дому... Коніж морені стоять... Куме! хоч ви згляньтеся!...

Кум тільки гикнув, замовк і схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками фляшку, — і ти... і... я... свині... вищий...

— Та Бог з тобою! Не хочу... Підем... коніж морені.

— Коні? І коні постоять... »За-а-аблісте-е-ела зо-ор-ка-а-а....

— За-а... — гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі божому будеш робити? — трохи не плачучи, здвигнула жінка.

Ілько одвернувся і налив в склянку пива.

— Господін! — торкнув його Семен, — как... З недельою вас!

— І вас, — знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!.. Куме дай пляшку, вишу... от з господіном.

Кум мацнув рукою по пляшці, ледве не звалив її, та та й застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво! — безсило простягнув руку Семен.

— Підем до дому.

— Дай сюди пиво...

— От, наказаніє Господне! — зітхнула жінка і подала пиво. Семен узяв, поважно наляв у склянки, підніс, розхлюпочуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоровля..

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в очі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернувся він до жінки, — і не мішайсь... Уторгував, продав воли і буду гулять... Так господін?

— Так, так! — усміхнувся Ілько. — А за багато продали?

— За сто, та ще й двайцять!... О!... — виняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно замахувати знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придивився, одвернувся і почав покволом пити пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімалися, вишивали, цілувалися і сміялися із благання жінки.

Мошку, пива! — гукнув Ілько.

Мошку!.. Жиде!... пива!! — стукнув кулаком Семен і поліз у кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбував ся Ілько, — я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!.. Ого!.. Семен Торба не може пива купить... Фю-фю! Ого!... Деж се гроші?... Ого! Я не можу... Деж се?...

Та тиж у ту кишеню поклав, — промовила жінка. Семен почав шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — поблідши, встала жінка і почала дивити ся під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, Господи! — скрикнула жінка.

Дехто повернув ся, коло сусід замовкло. Підбіг Мошко.

— Та яж у сю кишеню поклав, — розумнійше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, що пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі і озиравсь довкруги.

— Сеж отсей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши усього Семена, крикнула жінка і показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв зі стола картуз.

— Ні, господін, подождіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей. В пивній стихло і коло Семена поставало вже декільки дядьків.

— Люди добрі! — скрикнула жінка, — виж бачили, що вони пили в двох. Там же всі гроші... Тепер за пиво нема чим заплатити.

— Ви, Ілько, послушайте, — затурбував ся Мошко, — може, єжелі ви взяли... Мині какое дело, нехай мині за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти, крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей. У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, сей йолоп тобіж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки і суворо дивилися на се і повернувся.

— Нет, позвольте, — викрикнув Мошко і ухватився за Ілька, — так нідзя!... Дай мені за пиво... Хає бігай за поліцейським!

— А вжеж оддай... Щож се! — почулось між дядьками. Ілько сів на руку, крутнув Мошком і ступив до дверей.

— Оддай гроші!! — заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, одхилився, як дикий звір наскочив на Семена і повалив його на стіл, зі страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула і кинулась до них, але зараз же одлетіла і впала під стіл, обливаючись кровю; посунулись, було, дехто з гурту, але теж деякі полетіли на лави, а деякі самі поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах, Ілька.

— Повбиваю!! — хрипливо крикнув він, блискаючи очима і хапаючи рукою зі стола пляшку. Але не встиг він і вимовить, як захитався, махнув рукою і гепнув до долу лицем.

— Тепер бийте його, крикнув Мошко, вискакуючи зза Ілька і держачи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька, насіли і... піднялись разом із ним.

— Держіте, держіте! я одберу у його деньгі!.. вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кровю лицем і синій, побитий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувся, когось вкусив, когось пацнув, рванувся і тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V

Сумно в Сонгороді в осени. Низьке, темно-сіре небо; не то ранок, не то вечер цілий день; пронизуватий, холодний вітер, купи пожовклого, мокрого листа і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що закутавши ся, схилився на переду. На вулицях ні душі., тільки де-не-де

перебіжить через дорогу яка небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне тяжким ходом жидівська балагура, та звощик розібе блискучу, сталюву грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумнійше в темний, холодний вечер. Вітер — наче сказив ся — то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволи застuka по віконцях запертих, то знов заскиглить, завиє, заплаче й сишне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі, неначе з докором хитають чорними вершками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку негодую.

Ледве блищить лямпочка в камері »слідственних« Сон городського »арестнаго помещенія«. Тхне потом, парашою, махоркою і кислую капустою. Посхилявшись над койкою, прислухаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають у карти арештанти. Чути: »краля з верху!«, »сімка хвалить!«, »запиши хвальону«, »вино козир«; іноді пошепки, але виразно прочуєть ся лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з вулиці у вікно. Андрій став, положив карти, прошепотів »без мене грайте« і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто ліхтарів (другий біля поліції, стала, нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, троха ромотала товсту хустку й на Андрія глянули великі, глибокі Мотрині очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь кратки і взяв невеличкий клунок.

— Там десяток пиріжків і курка — додала тихо Мотря.

— Добре... Чого вчора не прийшла?

— Ти сердити ся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреши!

— Ну, от »не бреші!« Батька не було до півночі, дитина снімн, я отсе побігла до тебе.

— Деж батько був ?

— На »роботі«.

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Богато?

— Рублів на пятьдесят, казали. Ілько на силу вніс лантух.

— А! Он що!... Хм.... — злісно всміхнув ся Андрій. — Там були Іля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може не пускали Іля Іванович? Вони-ж теж на лінії селом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?. Чого-ж мовчиш, суко! — грізно прошепотів Андрій, х похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори-ж!... Може вже рушники подавала?

— Ну, от ще ! — підняла голову Мотря і знов нахилилася.

— Гляди, гадино! — сціпив зуби Андрій, — обманула, обіцялась сказати правду, тзгнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, убію. Чуєш? убію першої-ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, зашви́стив, загудів, засипав густим дощем і трохи не поіхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

Що? Та підніми голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несміло похилилась йому в очі. Замовкли. Чуть було ляпаня заялозенних карп, »вино світить« і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну-да.

— Лаєть ся... На що ти його так?.. Бідую страшно.

— А так паршивому й треба, хай не лаєть ся! Думає, як надзиратель, то й цяця велика! — зі злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше гад! Ти знаєш, як усе було?

— Та говорив він щось... Розкажи ти.... Знаю, що через тебе...

— От-то нехай не лаєть ся і знає, кого зачіпає!

— Як же се вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло пракляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів стовхать ся. Я, бач, не дав йому раз горілки, що мені передала. Так образились. І отто раз причепив ся до мене, щоб у комору йшов. »Ще рано, кажу, не піду!« «Ну, не розказувать! у груди мене..... Хотів я його задушить там же, та здержав ся, тільки сказав: »Гляди, Никодиме, се даром не минеть ся тобі. Знай кого бить!« «Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах т.ху!« Ну, добре, нехай так, — побачимо, Пройшло мабуть з тиждень. Я з ним наче помирились, вишивав по приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А от-то в той понеділок кажу йому: »Попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цилюрню, — мене тут пускають, — поставлю, кажу, півкварти«. Попросив він: пішли. Прийшли до Васьки — знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивить ся... Кинув я його, прийшов до смотрителя тай кажу: »Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим, котрий мене водил у цилюрню, напил ся п'яний і не сполняєть своєї служби. Я мог би утікати... Той, звісно, перелякав ся, дякує мені та зараз за Никодимом — і прогнав... Не давай ся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? Похопила Мотря, — от то! чого-ж ти?

— Тікати не треба.

— Як?

— А так: як я втік, його не вигналиб зі служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи як небудь... А так — я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти-ж маленькі у його... жінка.

— А друге те, що мені нема для чого й тікати: все одно оправдають. Те, що я не втік, буде ще один доказ, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба-б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну-да, але-ж...

— »Але-ж!« — перебив Андій. — У суді, аби щось представив такого, як се, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювати я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може хто схожий зі мною?... А ще-ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді тай герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм.. як зробив ся женихом, так і ненавидіть став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я-ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихіше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все таки плювати! Аби ти показала. А хіба я повинен перед ним сидіти? Скажеш, що я паний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питати не будуть, а сам напросить ся — побоїть ся мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбирати ся, буде сидіти тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав ся на його... буде одвічати за »убийство і покушення на грабіж«. Смотритель сказав...

— Через тиждень? перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого-ж — просю-ж тебе —

украдь хоч у сієї Хведори курку, піймай ся нарочито, полай ся — і посадять... І не будеш розлучать ся з ним... А то-ж жаль!..

Мотря промовчала.

— ... Та що похилилась?... Говори-ж щось, якого-ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутать ся.

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимо волі всьміхнув ся Андрій, — а говори те, що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула....

— Холодно Андрію, уся змовкла... Я вже піду...

— Убирайсь к чорту, чого-ж стоїш!

— Ни, то я зостанусь, — ти сердиш ся...

— Йди, йди....

— Ні, ти сердиш ся... Скажи, що не сердиш ся...

— Та йди, простудиш ся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і наче зачепивсь, возивсь коло заціпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і заціпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері »срочних« між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і »буяенми«. Зараз же він звелів усім поділити ся грішми, побив одного, що хотів із ним змагать ся, посидів три дні в карцері, але вернувшись, повитягав у ночі гаманці у богатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квіртою »монопольки«, яку невідомо де роздобув. Дозорці, тай сам смотритель навіть, наче нічого не бачили, не бажаючи через якийсь час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через се ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і не міняючи пози з ненавистю буркнув, як вона порівняла ся з ним, весело посьміхаючись до його:

— У! паскудо!... мовчала! Прибігла за Ільком! !

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на його і наче чекаючи сього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаяв ся, зціпив зуби, одвернувся, пішов у камеру й п'ять днів не показувався. А як й виходив на хвилину — до Мотрі не заговорював: коли вона винувато, благаючи його зачіпала, він тільки лаяв ся зневажливо й наче недобачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечерами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалася і плюнула, як той хотів обняти її. Андрій змилювався і звеселіла Мотря: — заспівала, засміялась, обцілювала Іваська і на другий день уже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався в камері, не тікав од розмов із Мотрею, тільки говорив із нею так холодно, так якимсь по чужому, дивився на неї так чудно, що Мотрі з ним було і важко й ніяково, а на самоті якимсь пусто, нудно і сумно, до смерти сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид, знов усміхнувся по рідньому Андрій — і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів, — без Андріяж пильнувала, щоб усе знали тільки вона та Ілько. Ількож хоча і всміхався до Андрія і сам заговорював до його, — при Мотрі махав кулаками і... щиро задавав ся.

Видав ся теплий, ясний день, один із тих днів, коли літо наче виринаєть ся з мокрих, холодних обіймів осені, спішить попрощатись з людьми, всміхнеть ся тепло — ласкаво в останнє й покорить ся долі. Сонце гріло — пекло, грало в калюжках, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки дерева оголені якимсь сумно виставляли з саду голі свої віти, та тужливо хитали вершечками. З камер побисипали арештанти порозсїдались біля дверей, повиноси-

ш койки з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі; дехто стиха заводив пісні, дехто боюкав ся, а дехто прямо сидів, грів ся і смаковито хмурился на сонце. Навіть Степан, старий дозорець, — »соціаліст«, як звав його товариш Гаврило, за те, що той не постив у Петрівку, їв у неділю до звону, не хотів читать анї букви з біблії і не любив багато балакать, — навіть Степан виліз із темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читать »Путешествіє по рѣкѣ Оранжевой и ея притокамъ«, що вже років зо три, як він його почав читать. Біля тину на койці сидів старий Демян, ватажок штундарів, із симпатичним лицем і добрими очима, дідочок. Поруч сиділи »брати« його, себто одної з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх, на другій койці, сидів Гаврило, »челавек з понятієм« — високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів сказав, на святого Антонія, чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчував ся самою цибулею і жовтим хлібом і в розмові закидав по »вченому«. Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на голоблях тачки, сиділа Мотря, а на самій тачці, падаючи ногами і вставляючи іноді й своє до балачки прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Демян говорив спокійно, навіть весело. Гаврило іронічно всміхав ся, худий деколи додавав й свого гострого і »з перцем« слова, рудий, добродушно розтягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Демяна і Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидно, йому страшенно подобав ся. Серед двору махаючи шапкою, по-свистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й на Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготав ся Гаврило й одвернув ся назад. — Так по вашому виходить, що церкви не нада!? Е-то — факт!.. Ха-ха-ха!... Ну, а деж, приміром сказать, дол-

жни нахадить ся усякії богослужебніі вещи, ну, сказать, чи чаші усякії, чи... ну, хачаб і чаша? Де по вашему!

— Будлі де, — усміхнув ся Демян, — можна і в скриню покласти.

— Ето, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші і блохи...

— Воші теж од Бога.

— Ну!

— Хоча ваші перед службою миють ся перед усіма так щоб усі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. Оце що!

— Хтож то миє? ціп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Підождіть, — ухопив ся Гаврило. — ви говорите, що »той, хто службу служить«. А він же має право?

— Має.

— Хтож йому його дав?

— Ми.

— Ето факт! А виж маєте право давать право?

— Такеж саме, як ваш архирей або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис — синод! Ха-ха-ха! Славная препорація!...

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловік, протягуючи листа, — чи так? Бо той....

Гаврило поважно взяв і став читать:

— Письмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жєні Своїй Параски Михайловні прошу тебе». Ну, ето вже читав... »що Марко будь тобі Масло«... ето вже... Ага, отцеда: »Я Марко Гаврилович Пропу вашой милости ви виказуєте що я вам масло принїс а я нїякого масла ни видїл і ни знаю і ни бачив і ни чув. А ви як находите на себе претенцію то дасте 5 рублей і будете одвїчать сильно строго як ни бачили острога то побачите«...

— А я так говорю, — почав тихо Демян, як чоловік знов висунув язика, нахилив голову на бік і став виводить букви, — бідному чоловікови й копійка богато значить. Ви

візьміть те: чи в тебе родить ся, чи помре, чи свято яке, чи щось таке, — уже плати. Плати попови, бо — гріх.

— А в Писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — Шведше убо наукать усі язики, крестяще їх во імня Отца і Сина і Святого Духа, аміні». — Га? То какой факт? То, значить, сам Ісус Христос постановив, щоб були священники. А виж тільки євангеллю вірите, — сеж по євангеллю...

— Та не сказано, щоб за те попи і з живого і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очий з Гаврила. Рудий добродушно засміяв ся.

— Вони й не днуть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а попів не чіпайте! — крикнув сміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скривши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

Помовчали.

— Не даром кажуть, — почав, здихнувши Демян, — »чий ворота менеш, а попових не минеш«... Деруть вони з вас як самі хочуть.

— Ану, Гаврило Петрович, прочитайте далі, протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Демянови, але тільки махнув рукою і взяв листа.

... і... то бачите... — промимрив він, шукаючи нового. — Ага!... »І прошу вашої милости ни радійти моему гору«... »Как господь дасть мені благодать то якось воно буде. Міні господь поможе нещасному то якось воно буде. А я Марко Гаврилович і так нікогда сльози не висихають у мене і прошу вашої милости не оставте моїй прозьби і з тим досвиданіе остаюсь жив только здоровья у мене плохо потому што досадаю Ну все байдуже якось воно буде Писмо писам Марко Гаврилович звиніти«...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловічок, — а я того масла, так от не гріх і присягнуть ся, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаяв ся на весь двір. Всі повернулись, — жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Анріїв свист,

ласкання в долоні, ніяк не хотів піднімать ся в гору до гурту і все перелітав із хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підождиж! — злісно просапчав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий, — політаєш у мене!

— Параска каже: »признайся, тобі легше буде«. А в чому я буду признавать ся? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив чоловічка Демян, — гріх окони палить... А я на се можу сказать...

Жовторябий нічого не гадаючи повернув ся хвостом до краю і став чепурить ся. Мотря й Ілько пильно сліdkували за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближав ся до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось.... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злорадно бить по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись уже пустить, Андрій по сих словах мовчки злісно глянув на Ілька, усміхнувши ся й схопивши ніжку жовторябого, крутнув. Почув ся легкий хруск, голуб несамовито забив ся й затріпав ся, Андрій зломав ніжку. Сей хруск, розкритий вмить здюб жовторябого, безсиле його тріпання, все се наче морозом пройняло Ілкове тіло.

— Пусти!! — рявкнув він і кинувсь до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда і Гаврило змовкли і незнаючи в чому річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!.. — глухо прохрипів червоний, з піною на устах, важко дихаючи Ілько.

— А тобі яке діло? — блідий аж жовтий, з синіми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікав ся до його? — сухо промовила Мотря, — випустить!.. Який сердобольний!..

— А! так ти за Андрія!! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: — Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дрожачою рукою почав щось шукати у кишені.

— Пловать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з призирством усміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувшись Ілько і несподіваючи себе цього, невспівши пригнутися, Андрій спіткнувся, зачепився і впав, випустивши голуба.

— Ах, тиж!! — тільки скрикнула Мотря і як вовчиця, вїлася зубами Ількови в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і хитаючись, вона впала до долу.

— Стережись, Ільку!!! — вмить пронеслось з десяток несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутися до Андрія і крикнув якимсь »у-е!« скривився, схилився і скоцюбившись, упав поряд із Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилася із розпореного живота, полилася по колінах, по чоботях, і стала всмоктуватися в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, вийшов із буцигарні, ще гірше запив, загуляв, піймався на »роботі« й попав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вертав ся. А Мотря з батьком, з сином, з старою матір'ю Андрія, продавши свою й Андрієву хату й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повінчалась і всі виїхали на »поселення«, куди присудили Андрія за »покушення на убійство«.

Як баба Горбулиха зробила страйк.

ОПОВІДАННЯ АНДРІЯ ГРАБ-КА.

— Чи ви чули бабо, що знов по азетах пишуть? — спитала Христя, жвава молодичка, підійшовши до керниці і здіймаючи коромесло з плечий.

— А що? — підняла голову баба Горбулиха, котра перехиливши ся через цемрині бовтала ведром, яке ніяк не хотіло тонути. — Щож там таке, кажи?

— Пишуть, що в однім місті, — розповідала Христя, спускаючи ведро у керницю: — як воно зветь ся не скажу, щоби не брехати, бо забула, так оті, як їх,,, що бунтують.... такий великий бунт счинили, такий же страшенний бунт, що прямо як війна!...

— То все студенти, — казала баба Горбулиха зачерпуючи нарешті повне ведро, почала тягти. Студенти усе... — хакаючи від напруження, торочила баба Горбулиха. Се все ті, що проти бога та проти цісаря йдуть, що все страйки роблять. Розмножило ся їх тепер, тих антихристів.... скрізь, скрізь їх тепер багато! У нас, у Ковалівці більше, як пів села а самі студенти. Думаєте, я не знаю? Знаю я добре...

Баба Горбулиха звала студентами всіх, хто хоч трахи був незадоволений з теперішніх порядків, а тим більше, хто провадив свідому боротьбу за красний лад, за нове, краще життя.

— А я чула, бабо, що ваш Кирило теж із тих, що... як там їх... Що й він у Миколаєві страйкував.

— Брешеш! — раптом скипіла баба Горбулихи, — брешеш, суча дочко. брешеш! То твій чоловік студент..... думаєш, я не знаю? Бачила голубонько, як він ніс з города азет, бачила!

» Тю на вас, чогож ви розкричали ся?

— Мат-тері твій чорт! Не плети того, чого не знаєш! Хочеш, щоби Кирила посадили? Не діждеш, паскудо ні! — крикнула баба Горбулиха й озирнула ся навкруги, чи хто дивить ся, як вона сварить ся.

Де-хто з сусідів справді вийшов подивити ся, що там за крик, а дітвора, що бавила ся в піску на селі почала збігати ся до керниці, як на гвалт.

Про бабу Горбулиху кажуть, що вона »дуже клята баба«, дехто навіть каже, що вона відьма, і всі обходять ся з нею легонько та обережно, як то кажуть: чеши дїтька з рідка. А проте дня не було, щоби не чути було, що баба Горбулиха то з тим то з другим сварить ся. Баба Горбулиха сварила ся залюбки та зі смаком ввесь вік. Була се найкрасча забавка для цілого села, особливо для дітвори, яку ніхто й не думав розганяти й яка все пильнувала сварки та жадібно ловила вихом кожду »круту« лайку, кожний гідкий, зідливий висказ.

— Не діждете ви сього, триста чортів на вашу голову! — крикнула, беручи на плечі коромисло з повними ведрами, баба Горбулиха, і пішла до хати. Ій здавало ся, що усі сусіди бажають, щоб її Кирила посадили до арешту.

Син її Кирило, служив у Миколаєві на фабриці, але в останніх часах почали ся там страйки та »бунти«, тому він вернув ся до дому. Дома він почав ходити з книжками та газетами поміж селянами, читав їм щось і розказував, »добре, казали, розказував, неначе з книжки читає«, а баба Горбулиха розуміла тільки одно, що її Кирило »студент«, що йде проти бога та проти цісаря, а їй здавало ся, що се гірш, ніж злодій, гірш ній розбишака. Тому баба Горбулиха сварила ся з ним нераз, щоби він »не робив ото незнать чого, бо з того добра не буде«. Онде там, кажуть, »таких« забирають, там на Сибір завдають, а десть навіть розстрілюють. Але Кирило, що з малку був такий слухняний та смирний, у місті так »розпустив ся«, що хоч і не сварив ся з матерією але і не звертав уваги на її слова та робив своє. Колиж матирина сварка дуже вже йому доїла, він, набравши повні кишені газет та книжок, йшов кудись на цілий день і приходив досвіта або на другий а нераз аж на третій день.

»І де він тих газет понабирав« — гадала баба Горбулиха, »То дома ледве дві зимі походив до школи, то що він там навчив ся, — а ту вже й азет читає, та ще так читає, що ніхто на селі краще не зможе. Вивчив ся на свою голову«, — міркувала баба Горбулиха. Раз вона знайшла у хаті кілька газет і спалила їх. Та від того часу Кирило зачав їх десь так ховати, що вона немогла більше знайти. Оце і нині з ранку його нема. Мабуть пішов там, де вони всі збираються... Ой біда моя з такою дитиною, хоч з хати його жени!... Треба йому бунтувати ся? І так мені допікають лихі сусіди, а як ще його посадять, то тоді мені не буде лиця і на село показати ся, кинуть ся, гейби оси на мене та живу з'їдять... — гадала баба Горбулиха, хоч добре знала, що ледви хто проковтнув би її не подавивши ся і що борше вона перегризе усе село ніж її з'їдять...

Проте вона спала сю ніч дуже неспокійно і усе її снили ся »студенти - анархисти« що усе чогось бунтують ся, та селяне що страйкують по панських фільварках. Раз навіть приснило ся, що Пилип, сусідки Христі чоловік, ходить по селі махаючи червоним прапором і кричить танцюючи: »Свобода свобода!«

Забула ся баба Горбулиха та перехристивши ся плюнула. »Тьфу на твою голову! Свободи тобі треба? Батога тобі треба! Якої тобі свободи? Хиба ти не маєш свободи? Йдеш, куди хочеш, хоч і вішай ся, ніхто тобі нічого не скаже? Свободи йому! Нема кому взяти тебе в руки та показати тобі свободу!«

Ся думка так сподобала ся бабі Горбулисі, що вона, як ні перевертала ся, не могла вже заснути й надумала ся рано піти на постерунок і розповісти і про Пилипа й про Давида, й про всіх інших »студентів« в селі і про те, що вони все збираються, та радять ся щоби застрайкували. Але при гадала собі, що і її Кирило — »студент«, баба Горбулиха — не знала що її робити. Вона лежала й дивила ся, як у хаті мало-помалу стає виднійше, бо вже свитало. Подивила ся на лаву, де міцно спав старий Семен Горбул і ні про що не журился, й відвернула ся лиха, що йому байдуже до того, що тепер всюди діє ся. Глянувши просто себе, де над

дверима на полиці стояли горшки зі сметаною та молоком, баба Горбулиха пригадала собі, що час уже вставати до корови, але вставати ще не хотілось. Вона подивила ся по хаті і подумала що у неї в хаті гарно. Над дверима висіла поличка зараз поруч аж два великі портрети цісаря й цісареві, що колись у школі дали малим Кирилові й Петрові, старшому синові, що помер оженивши ся. Далі висіли портрети усяких генералів, »що Пруса воювали«, потім велика картина: »Царі з цілого світа«, потім знову цісар і цісарева, св Іван, преподобний Серафим і знов цісар і цісарева з дітьми. Побачивши що у неї в хаті так багато цісарських портретів, баба Горбулиха подумала з задоволенем, що колиб ото цісар зайшов до неї до хоти то певно нагородив би її за се. А кажуть, що цісар іноді ходить по селах перебра-ний за діда і розпитує, якживе ся бідному народови. У Самійленка, кажуть кілька день сапав а у Яковихи навіть попросив каші попоїсти, та щей похваляв: »що воно таке питає? Ніколи, каже, такого доброго не їв'єм«.

На дворі зовсім розвидніло ся. Баба Горбулиха встала до корови, старий Семен теж прокинув ся й почав збирати ся на ярмарок, який був недалеко в невеличкім місті. Але старий хотів приїхати раніше, бо що тоді за ярмарок, коли приїдеш у »свинячий голос«.

Була ранна весна. Деревина що тільки зеленіла, земля вже була вкрита зеленою травою. Цьвірінькали воробці. Сонце ще не зійшло, але на сході небо вже червоніло.

По селі ходили люди. Десь голосно балакали, сьміяли ся. Семен запріг і виїхав з обійсця.

Коли баба Горбулиха вертала з дійницею до хати, побачила, що вулицею йшов знакомий жандарм і знов пригадала собі, що треба було би розказати про »студентів« і про страйк. Він іде певно до міста, бо там теж бунтують ся подумала баба Горбулиха, проціджуючи молоко з дійниці. — »І там такі анциболи, що страйкують... є всюди, як саранчі!... О Боже мій, Боже мій милосередний!...

Ришнули двері від сінний і хтось ввійшов. »Певно Кирило — подумала баба Горбулиха — бо він і не ночував дома«; але в хату увійшов жандарм, той сам, якого вона ба-

чила на селі. Баба Гобулиха, хоть нічо невинна, злякалась чомусь і випустила цідильце з рук.

— Дзень добри! — звернув ся жандарм, потний, мордатий чоловік, замикаючи двері.

— Доброго здоровля, а що скажеш?

— Та от тут фєрлядунок від коменданта постерунку до вашого Кирила, аби прийшов конче о 9-ій год. до нього до канцелярії. Мені ще вчора казали передати, та я якось забув.

— А на що комендантови Кирила? — остро запитала баба Горбулиха, відчуваючи, що не добрим се пахне та взявши горнець з молоком, накрила його дощинкою та поставила на полицю.

— А я не знаю! Сказали прийти, то й мусить, й нема чого розпитувати — остро відповів жандарм. — Де він?

— Нема го дома! І чого йому ходити по постерунках? Він не злодій, не розбишака який небудь... От тобі й усе! — сказала баба Горбулиха й зачала мити дійницю.

— А вам на що знати, чого його треба! Кличуть — мусить йти, бо видко потрібний! балакати нема що — нахабно відповів жандарм і задерши нехотячи голову на полицю, раптом витріщив очі і обернувся до баби Горбулихи.

— А се що таке — показує пальцем на полицю.

— А тобі заступило? — розсердила ся баба Горбулиха, не розуміючи, чого він чінає ся. — Горшки з молоком та зі сметаною!

— Зі сметаною? — запитав жандарм. — Гм! Так! А се що? — показує на цісарський портрет.

— Тьфу на тебе, дурний! — зовсім розсердила ся баба Горбулиха. — Та тобі-ж не вилізло; сам добре бачиш, що цісарський портрет!

— Портрет? Цісарський портрет? — грізно питає жандарм.

— Ах ти чортова відьмо: цісарський портрет поруч зі сметаною?!

— Триста чортів на твою дурну голову! — заверещала баба. — А як зі сметаною то що? Хиба цісар сметани не їсть? Я від кітки туди ховаю, а ти... йди мені швидше з хати

на сто вітрів, бо як візьму ожог, то так займу тебе, що й до дверей не trafiш!

— А! — скрикнув жандарм. — Так ти так? Так ти бунтуєш? Проти цісаря? Га? Соціялістка! Та я тебе зарубаю за такі твої слова! — і він узяв ся за шаблю.

— А-а-а-а сто чортів на твою голову... Геть з хати! І не встиг жандарм оглянути ся, баба Горбулиха вхопила ожог, добре потягла його ним по плечах.

— Бунт!!! — зарепетував жандарм і хотів боронити ся шаблею, але баба Горбулиха вхопила за плечі друлила його в отворені двері, так, що він був би перевернув ся вже в сїнях, коли би не задержав ся за одвірок і як куля вилетів на двір.

— Ось тобі бунт чортівська душе! — кричала баба Горбулиха, знов потягнувши його ожохом на поздовж. Геть з мого обійстя, чортів сину! Геть, щоб і не смердів тут!

— Так ти бунтуєш? Ага! — кричав жандарм утікаючи за ворота і натягаючи шапку, що спадала йому з голови Соціялістка, страйкує! Проти цісаря такі слова?

— Які слова? Які слова, матері твоїй чорт! — кричала до жандарма вже за ворітьми баба Горбулиха. Брешиш, ироде, брешиш! Сам ти страйкуєш! Сам бунтуєш!

Зачувши крик, з цілого села зачав збігати ся народ, більші парубки, дівчата та дітвора.

— Що таке? — Хто там кричить? — Що за гвалт? — Га? Бунт? — Страйк! — Який страйк? Хто страйкує? Га? Баба Горбулиха страйкує! Славно!

Жандарм побачивши кругом себе народ, трохи злякав ся, але нагадавши собі, що певно хто-небудь бачив, як баба Горбулиха його била, розлютив ся і ухопивши за шаблю, верещав:

— Беріть її! Вяжіть її, вона соціялістка! страйкує!.....
Що вона проти цісаря казала!

Брешиш, брешиш, брешиш сучий сину, брешиш! — лопотіла баба Горбулиха, махаючи ожогом. — Ні чого я не казала... Сам він мене, люди добрі, трохи не зарубав шаблюкою, щоби йому руки покорчило, гадині!

— Що за гвалт? Га? Що, се бинт? — Се з натовпу протиснув ся вїйт а за ним трьох десятників.

— В'яжіть її! Крутіть її! Затупотїв ногами жандарм, побачивши вїйта з десятниками, і, набравши відваги кинув ся з шаблею на бабу Горбулиху, але не влучив, а вдарив лиш по ожугу, аж забренїло.

Ах ти, нечиста сило! Ось тобі! — Баба Горбулиха замахнула ся на него ожогом, та у ту хвилю на неї наскочили десятники й почали вязати.

— В'яжіть її! командував вїйт. — Так! Добре! Ади бунтує ся, та ще така стара баба!

— Тьфу тобі межи очі дурню! — плюнула баба Горбулиха справді у саму пику вїйтови, що крутив ся перед нею тоді, як її вязали руки!

— Ах ти, чортова бабо! — крикнув вїйт, утираючи ся рукавом. — Ти знаєш, кому у вічі плюєш? Га?

Жандарм підбіг і вдарив Горбулиху кулаком межи плечі, але з натовпу закричали:

— Ей ти, панська помийнице! Бабу не бий! Відважний бити стару бабу та ще й звязану!... От вояка раз: з бабами воює... Сволоч! Доки вони будуть...

— Мовчати? Що се? Бунт? Га?

— Страйк! крикнув якийсь хлопець.

— От я вам покажу страйк! Розійти ся! Що ту таке? А ви, вїйте на тото супокійно дивите ся? Бунт, а ви нічого не робите!

— Газди, розходїть ся! — звернув ся вїйт до товпи. Розходїть ся по добру, бо дізнає ся староста, то буде вам...

— Не боїмо ся твого старости.

Розходїть ся по добру, бо дізнає ся староста, то буде вам....

— Хто то там такий розумний обзиває ся, га? Ану вийди! Я тобі покажу, як проти начальства такі слова. Бунтівники! От наїдуть на вашу голову гулани, то тоді пізнаєте, почому локоть панської ласки!

— Фю, фю, фю — засвистав з заду якийсь парубок.

Товпа регоче ся.

— Антихристи! Душогуби! — верещить звязана баба

Горбулиха! — Бунтарі... Самі ви бунтарі! Колотите людей! Мучите народ бідний, щоби вам добра не було, щоби ви світа сонця не бачили, щоби вам....

— Гей, стара, стули губу! — звертає ся до неї вїйт. — Ти знаєш, що плетеш, Га?

— Цить, бабо, не бунтуй! напоминав вїйт! — Ведїть її на постерунок... Та що се справді: вїйт дороги не має. Геть що ви їм в зуби дивите ся!

— Держіть її! — репетує жандарм. Держіть добре, щоби не втікла. Ах ти, чортова відьмо.

— Щоби ти повісив ся, антишку! Бийте їх, люде добрі, з дороги, чорти собачі! — Розїйдіть ся, бо будемо стріляти!

— Ха,ха, ха! — регоче ся товпа. — Чим? Очима?

— Бомбою! Його голова як бомба!

— Та ні, не стрілить! бо у него голова з половою.

— Чорти! — лютує ся вїйт. — Бунтарі! — Ви чуєте? — звертає ся він до жандарма.

— Та де він там почує: йому баба Горбулиха памороки забила! — кричить хтось з товпи.

Се бунт! Се прямо страйк! Рубайте їх шаблею, не бійтесь!

— Нате, сами рубайте; та дивіть ся — скільки їх!

— Де ж ті у бісового батька гулани? Біжіть за ними! Тут бунт аж-аж-аж, а їх, чортів, нема! Біжіть хочь за вахмайстром!

— Його нема дома: поїхав до міста!

— Чорти! — репетує баба Горбулиха, та старає ся вирвати з рук десятників. — Бийте їх — звертає ся до людей. — Розвяжіть мене, а я сама їм так накладу, що їх всіх чорт вхопить!

— Ого, го: — регочуть в товпі. — Баба Горбулиха би їм дала! Баба би їм наклала!

— Чуєте? Чуєте? — кричить заляканий вїйт. — Свищіть! Свищіть у свисток в місті почують... Свищіть, щоби гулани їхали... Щоби усі гулани!...

— У мене нема свистки. Посилайте десятника!

— Десятник! Трохиме! Сїдай на коня, та жени... лети

до міста... дуй прямо до гинірала та кажи... кажи, що усе село... усе як є село, підняло бунт... страшенний бунт!

— Брепеш! — обзиває ся з товпи. — Нічого нема: са ми кажите ся! Не їдь, Трофиме!

— Я не хочу, бо вони мене вбють, — каже Трохим.

— Ну, от вам! — ударив об поли вїйт. — От вам і у-смирйй їх! Ну, ведіть її на постерунок.

Зв'язану бабу Горбулиху велично ведуть на постерунок, як на Голгофу, а увесь нарід рушає ся на процесію.

— Розійдїть ся: — кричить вїйт.

— Розійдїть ся, ви знаєте, що се бунт? Та коли не послухаєте, в криміналі погниєте, кажу вам! Ну, розійдись хоч ти, Максиме, ти-ж чоловік, як чоловік...

— А ми що? Не люди? Ах ти, прихвостне панський! Чуєш!

— Балакай, балакай, От дійдемо на постерунок, там я тобі вкорочу язика. Я тобі покажу, як проти вїйта таке говорити!

Доходять до постерунку, але тут товпа ще збільшає ся.

— Кого повели? Чи Давида?

— Та де Давида: бабу Горбулиху.

— Та кажи, не жартуй!

— От жартувати — тобою!... Кажу ти, бабу Горбулиху.

— Та справді?

— Бігме!

— Се історія! за що ж?

— Зробила, братіку, жандармови страйк.

— Який страйк? що ти торочиш?

— Як, який справдешний: ожогом вздовж та впоперек!

— Та їм і треба, сучим синам!

— Та хіба-ж це страйк? Страйк зовсім що инше.

— А що-ж таке страйк?

— Страйк, се як хто кидає роботу, вимагаючи більшої плати, або коротшого робучого дня, або взагалі якого небудь поліпшення своєї долі... — учить хтось, але його мало хто слухає.

— Як, не кажи, а добре латала боки жандармови. Памятати буде бабу Горбулиху!

— Ну й її же не солодко за се буде, — каже хтось боязливо.

— Що її зроблять?

— Як що? Замкнуть на кілька місяців.

— Чорт зна що! Нічого не буде! Нехай не чіпають ся старої баби. Доїли вже вони всім... Усіх би їх...

— Ну, ти, брате, не той... не дуже... Тепер знаєш як? Ти уважай не той...

— Дурниця! Як до того, той друком можна буде... Ще краще їх як старим гвером.

— Через пів години ведуть бабу Горбулиху з постерунку до міста, до старости.

Люде боять ся йти до міста і від постерунку помалу розходять ся.

Незадовго не тільки все село, але й усе місто знало, що бабу Горбулиху посадили за те, що вона »зробила страйк«.

Почувши про се, старий Горбул покинув на базарі коло сусіди віз і побіг до староства. Там вже був Данило, жонатий син і зять з дочкою, котрі теж прибігли, довідати ся, що буде бабі Горбулисї, але нікого з них не пустили. Шукали Кирила, щоби йому розказати, але його нігде не могли найти. Бачили, що він пішов аж до Михайлівки і сказав, що не скоро поверне ся.

Казали, що бабу Горбулиху пішлють у великі брагідки, другі казали що розстріляють або повісять, бо тепер »такі параграфи«, що і бабів не жалують. Інші знова казали, що се залежить ще від того, за який параграф її будуть судити, чи за образу, »маєстату«, чи за який інший. Де хто радив Горбулеви подавати рекурс до Відня.

Вернув ся нарешті і Кирило, а коли йому все розповіли, тільки руками сплеснув не розуміючи нічого. Ходив він на поліцію. Його кликали того, бо щось хотів ся спитати »пан комісар«.

Нарешті бабу Горбулиху... випустили. Тиждень посиділа вона за те, що побила жандарма. Вона йшла до дому і кляла так штучно, як ніколи не кляла, сусід кляла і жандар-

мів і уланів і старосту і намісника і усю власть, яку тільки знала. Всі стрічали її як героїню, розпитували про її пригоду.

— Що-ж Вам, бабусю було?

— Робили протокола! Іроди! Били та питали хто на селі бунтує?

— І били?

— Били-ж кажу, щоби ними било до сухої дороги, анцихристами, били! Ми, вас, бунтарів, усіх кажуть перестріляємо! Ми вам, кажуть покажемо, »землі« і »волі«! Ми вам, кажуть, сякі-такі, і те і десяте! Тільки клопіт через вас панам!

— Клопіт, каже?

— Клопіт. Їм, чортівським душам, клопіт, а нам? а міні? Продержали тиждень голоднісіньку, побили, сїпали, щоб їх за печінки сїпало, триста болячок їм у печінки, щоб їх грім побив, щоб їм...

— Хто се така запекла революціонерка? — стиха питає проходяча мимо попадая свою наймичку що несе за нею кошик.

— А се тота баба Горбулиха, що зробила страйк!...

ЧИТАЙТЕ

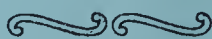
найбільшу і найпопулярнішу руську часопись в Канаді, засновану 12 років тому назад і найбільше розповсюднену від океану до океану

„Канадийский Фармер“

Читачі знайдуть в ній всі найважливіші канадійські і загальні новини і багато різних цікавих артикулів.

Оголошення в Канадійскім Фармері суть найліпшим посередником між купцями а Українцями в Канаді.

В „Канадійскім Фармері“ найдете інтересні поучаючі статі, гарні оповідання, дописи з різних околиць, новини зі світа, вісти з старого краю, як також дещо смішного.

Кожний письменний Українець повинен запенумерувати собі „КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР“ коли хоче поліпшити свою долю.

„КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР“ виходить що тижня і коштує: в Канаді річно \$1.50, до старого краю і Спол. Держав річно \$2.00.

Гроші висилати через „money order“, „postal note“ або в реєстрованім листі на адресу:

„CANADIAN FARMER“

BOX 3656.

WINNIPEG, - - MAN.